

O opoziciji

Izvorni znanstveni članak
328.123(4)
321.72(4)

Opozicija u lijevim i desnim diktaturama

KRSTO CVIIĆ*

Sažetak

Na temelju iskustva nekadašnjih desničarskih i komunističkih diktatura u Europi s raznim vrstama opozicije — što otvorene, što skrivene unutar režima i njihovih struktura — autor analizira ulogu opozicije u procesu opće demokratske promjene u pravcu pravnog poretka i civilnog društva u “novim demokracijama” srednje i istočne Europe. Njegov je zaključak da se danas u zemljama srednje Europe politički pluralizam s višestranačjem koje uključuje i postojanje funkcionirajuće parlamentarne opozicije dobro razvija i stalno učvršćuje. Međutim, u zemljama gdje postoji samo formalna demokracija uz vidljiv “demokratski deficit” — na primjer, Hrvatskoj (i Slovačkoj) — parlamentarna opozicija igra sekundarnu ulogu. Motori promjene — pa tako u krajnjoj liniji i demokratizacije, još su uvijek unutar vladajuće stranke (kao u vrijeme komunističkog jednostranačja). Do promjena dolazi kad se vladajući sloj ili jedan njegov značajan dio — bilo zato što više nije zadovoljan rasporedom moći i dobara unutar postojećeg *statusa quo*, bilo zato što je svjestan da se ovaj ne može nepromijenjen održati — za njih odluči kao za manje zlo. Tako je bilo u Sovjetskom Savezu, najprije za Nikite Hruščova, a zatim Mihaila Gorbačova. Međutim, promjene, oktroirane odozgo, u pravilu ipak izmiču ispod kontrole onih koji su ih započeli, kako se dogodilo Gorbačovu, pa je tako novo stanje obično kompromis između ostataka starog poretka i još nedovršenoga novog.

Izum institucionalizirane parlamentarne opozicije ocjenjuje se u modernoj političkoj teoriji kao važan indikator civilizacijskog napretka u pravcu ostvarenja političke slobode u okvirima pravne države i civilnog društva. Međutim, unatoč optimističkim prognozama Francisa Fukuyame o navodno nezaustavljivom napredovanju liberalne demokracije širom svijeta¹, još je uvijek u najboljem slučaju ovdje riječ samo o aspiraciji, o normi, ili možda tendenciji, ali samo djelomice o stvarnosti. Koncept parlamentarne opozicije ne samo što nije univerzalno prihvaćen i primijenjen u praksi, nego je čak

* *Krsto Cviić*, znanstveni suradnik Kraljevskog instituta za međunarodna pitanja u Londonu.

¹Fukuyama, Francis, *The End of History and the Last Man*, New York: Free Press, 1992.

u nekim državama, gdje je bio neko vrijeme u upotrebi, kasnije izrijekom odbačen.

To se dogodilo u mnogim bivšim britanskim kolonijama s klasičnim “westminsterskim” modelom opozicije, što se u Engleskoj bio razvio tijekom XVIII. stoljeća nakon svrgnuća apsolutne monarhije i potonjega građanskog rata u prethodnom stoljeću. Taj je model bio uveden u većini zemalja članica Britanske zajednice naroda (*Commonwealtha*) u okviru priprema za poslijekolonijalno razdoblje. Međutim, ubrzo nakon što su postale nezavisne, mnoge “anglofone” afričke države nadomjestile su “westminsterski” model s ugrađenom opozicijom jednopartijskim bez opozicije, uz obrazloženje da je ovaj potonji više u skladu kako s tradicijama, tako i s potrebama mladih nezavisnih afričkih država. Iako nije izrijekom odbačen, “westminsterski” model nije više u upotrebi ni u mnogim drugim bivšim britanskim posjedima. I tako se može — simplificirajući ponešto — ustvrditi da se klasični britanski parlamentarni model gdje se vlada izravno konfrontira s jasno definiranom opozicijom, u praksi afirmirao i održao, osim Britanije, samo u trima zemljama tzv. bijelog *Commonwealtha* — Australiji, Kanadi i Novom Zelandu, te u Indiji. Drugdje u demokratskom svijetu, opozicija postoji i djeluje, ali njezina uloga i status nisu tako jasno definirani kao u Britaniji — ponajviše zbog tamošnjih izbornih sustava, koji su većinom varijante proporcionalnog te tako više pogoduju koalicijskoj politici, nego onoj britanskog tipa, što se zasniva na konfrontaciji.

I u “majci parlamenata” (*Mother of Parliaments*), Velikoj Britaniji, parlamentarni je sustav na udaru oštire kritike kako sa strane političkih teoretičara tako i sa strane praktičara-parlamentaraca svih političkih opredjeljenja. Iz općeg nezadovoljstva s postojećim sustavom “diktature kabineta” (odnosno premijera) oslonjenim na disciplinirani stranački stroj u Donjem domu, proističu brojni zahtjevi za dalekosežnom reformom sustava.² Ali čak i najžešći kritičari nemaju prigovora činjenici da uz *Her Majesty's Government* postoji i *Her Majesty's Opposition*, čiji šef uživa službeni status i, poput predsjednika vlade i drugih ministara, prima plaću iz državnog budžeta zato da bi vladi “oponirao” i, dapače, smatraju postojanje “službene” opozicije kao alternativne vlasti jednim od malobrojnih, neprijeporno pozitivnih elemenata “westminsterskog” sustava u koji nipošto ne bi trebalo dirati.

U bivšim komunističkim zemljama ima “westminsterski” model vlasti kao posla na kojemu se redovno putem parlamentarnih izbora smjenjuju suparničke političke momčadi platonskih štovatelja, ali — barem zasad — ne i praktičnih sljedbenika. Iz perspektive iskustva tih država, gdje deset-

²Hennessey, Peter, *Hidden Wiring: Unearthing the British Constitution*, London: Gollancz, 1995.

Marr, Andrew, *Ruling Britannia: Failure and Future of British Politics*, London: Michael Joseph, 1995.

ljećima stranke koje bi konkurirale vladajućoj Komunističkoj partiji nisu bile dozvoljene: gdje je fikcija jedinstva pod vodstvom Partije bila umjetno održavana, po potrebi i silom; i gdje su promjene politike najčešće bile rezultat borbe za vlast na vrhu partije, taj model još uvijek djeluje kao kuriozitet, bizarno. Još i danas, više od pola desetljeća od sloma komunizma, u svijesti većine podanika bivših komunističkih režima postoji duboko usađeno nepovjerenje prema politici uopće, a prema stranačkoj politici napose. Ima mnogo indicija da taj otklon prema stranačkoj politici škodi stranci koja je na vlasti manje nego što škodi opoziciji koja na vlast tek aspirira. Intenzitet toga otklona varira od zemlje do zemlje.

Najjači je, kao što bi se to moglo i očekivati, u Rusiji, gdje je komunistička vlast ne samo najduže trajala, nego je i u mnogo pogleda bila nastavljatelj tradicionalnoga autoritarizma u ruskom društvu i kulturi.³ Također je jak na Balkanu, u zemljama kao što je to Srbija, čiju autoritarnu tradiciju okupljanja oko strogoga, okrutnog “vožda” — od Miloša Obrenovića do Slobodana Miloševića — potkrepljuje ekspanzionistička nacionalna ideologija, koja je netrpeljiva ne samo prema neprijateljima, već i sunarodnjacima. Stoga je sva prilika da se neće obistiniti procjene izvjesnih zapadnih krugova, prema kojima bi se u Srbiji po okončanju rata na terenu bivše Jugoslavije mogao razmjerno brzo razviti pluralizam s aktivnom, djelotvornom opozicijom kao njegovim sastavnim dijelom.⁴ Bolji su izgledi za istinski pluralizam u susjednoj Bugarskoj i Rumunjskoj, jer su obje — za razliku od Srbije — u pretkomunističko doba imale duže iskustvo istinskog višestranačja a, u stanovitoj mjeri, i pravne države.

Sklonost prema stranačkoj politici, uz toleranciju prema opoziciji, postoji u baltičkim republikama i ostalim zemljama srednje Europe. Ovo ne čudi kad se uzme u obzir da su te države pod komunizmom živjele kraće nego, na primjer, Rusija i većina bivših sovjetskih republika i, za razliku od ovih potonjih, naslanjaju se na tradiciju kako pravne države (u okviru Austro-Ugarske Monarhije) tako i barem rudimentarnog parlamentarnog višestranačja. Relativno stabilna politička i gospodarska situacija u Estoniji, Latviji i Litvi kao i u tzv. višegradskom bloku (Češka, Mađarska i Poljska), te činjenica da se proces smjene ekipe na vlasti putem parlamentar-

³White, Stephen, “Soviet Political Culture Ressed”, u Brown, Archie (Ed.), *Political Culture and Communist Studies*, London, Maxmillan in association with St. Antony's College, Oxford, 1984., str. 62-100.

⁴Ovo ilustrira sljedeća epizoda snimljena 1993. na video kaseti za vrijeme izborne kampanje Vuka Draškovića, jednog od glavnih vođa srpske opozicije, koju mi je na konferenciji u Britaniji ispričao jedan od njegovih stranačkih kolega. Negdje u srpskoj provinciji za vrijeme kampanje Vuk Drašković obrazlaže svoj stranački program i primjećuje kako jedan od prisutnih klima glavom odobravajući. “Izgleda mi da Ti se moj program sviđa”, kaže Vuk Drašković, “pa očekujem da ćeš za me na izborima glasati”. “Ne, varaš se, neću”, odgovara seljak. “Zašto nećeš kada se sa mnom slažeš?” pita kandidat Drašković. Odgovor je došao kao iz puške: “Glasat ću ja za Tebe ali tek kada Ti budeš na vlasti”.

nih izbora — barem zasad — odvija razmjerno glatko i neproblematično, daju nade da će se ondje u okviru parlamentarnog sustava opozicija kao institucija i dalje učvršćivati u svojoj dvojnoj funkciji: kao kontrolor postojeće vlasti i kao alternativa toj vlasti.

U Hrvatskoj je razvitak pluralizma u društvu — a naročito prihvaćanju ideje opozicije kao normalnog dijela demokratske vlasti — podosta kočio (i još uvijek koči) spontani konsenzus u širokim slojevima naroda u prilog apsolutnog primata nacionalnog jedinstva među Hrvatima kao neophodnog preduvjeta za uspjeh u borbi za državnu nezavisnost. Kao dodatno obrazloženje potrebe zbijanja hrvatskih redova često je spominjana nacionalna nehomogenost Hrvatske i time njezina politička ranjivost — naročito s obzirom na činjenicu da je znatan dio srpskog pučanstva u Hrvatskoj od prve jasno — kako riječju, tako i djelom — pokazao da je protiv bilo kakve hrvatske države. Još i danas, pola desetljeća poslije obnove nacionalne nezavisnosti, mnogi se Hrvati instinktivno ravnaju prema lozinki “najprije država, a onda sve drugo — pa tako i demokracija”, što onim snagama u vladajućoj stranci, koje se ne žele pokoriti pravilima igre parlamentarne demokracije, služi kao alibi za ostajanje na vlasti čak i poslije gubitka potpore birača.⁵ U slabosti za nacionalno obojeni autoritarizam ima Hrvatska u srednjoj Europi paralelu u (također nacionalno nehomogenoj) Slovačkoj, a kontrast u (nacionalno homogenoj) Sloveniji, koja je za razliku i od Hrvatske i od Slovačke u kojoj se iza 1943. razmjerno brzo i lako — svakako brže i lakše nego u Hrvatskoj — formirao konsenzus u prilog nacionalne nezavisnosti, ostavljajući slobodan prostor za druge preokupacije modernog civilnog društva.

Ne smije se smetnuti s uma da su zemlje srednje i jugoistočne Europe još 1930-ih i početkom 1940-ih godina — dakle prije uspostave komunističke vladavine — bile izložene sustavnoj antidemokratskoj indoktrinaciji u utjecajnoj sferi tzv. sila Osovine: nacional-socijalističke Njemačke i fašističke Italije, a pod vlašću njima bliskih ili pridruženih pokreta i režima kakav je, na primjer, bio ustaški u Hrvatskoj. “Trula demokracija” bila je desetljećima omiljena meta napadaja ne samo komunista već svih onih pokreta u našem stoljeću koji su kao jednu od najvećih vrijednosti isticali disciplinu i jedinstvo u provođenju zajedničkih, odozgo (od *Führera*, *Ducea*, *Poglavnika* ili *Politbiroa*) zadanih ciljeva. Ta pretkomunistička verzija antidemokratske indoktrinacije ostavila je nesumnjivo trag u svijesti stanovništva srednje Europe prije nego što se na nju nakalemila komunistička varijanta.

⁵Da te ideje o primatu nacionalnog jedinstva i, u tom smislu, potreba bezuvjetne potpore tekućoj vlasti još uvijek žive, ilustrira činjenica da ponovljene posprdne izjave sa samoga hrvatskog državnog vrha o “nekakvim strankama i strančicama” kao i pakosne insinuacije da aktualna opozicija, boreći se za političke promjene, *de facto* destabilizira Hrvatsku i tako radi u interesu stranih sila neprijateljskih Hrvatskoj, još uvijek nailaze na prijemčive slušatelje u hrvatskoj javnosti.

Komparativni analitičari komunističkih režima i njihovih suparnika: nacionalsocijalističkog u Njemačkoj, fašističkog u Italiji, falangističkog u Španjolskoj, ustaškog u Hrvatskoj i drugih, slažu se da su obje skupine režima imale zajedničko to da su podjednako aspirirale na “totalnu” vlast, iako je pojam “totalitarizma” u smislu apsolutne vlasti jedne stranke ili pokreta u državi, te podločnosti pojedinca državi prvi put ušao u uporabu — u pohvalnom smislu — pod fašizmom još 1920-ih godina. Dolazi od talijanske riječi *totalitario*, koja znači “neliberalan”, “muževan”, “odlučan”, “tradicionalno rimski”. Mussolini i glavni fašistički politički mislilac Giovanni Gentile, upotrijebili su taj termin kao definiciju nove fašističke korporativne države — *lo Stato Totalitario*.⁶ Međutim, na Zapadu se u razdoblju iza 1945. uvriježilo uvjerenje da su komunisti imali više uspjeha kao praktičari totalitarizma, nego nacionalsocijalisti, fašisti i njima pridruženi pokreti. Koliko ima istine u toj postavci?

Stoji svakako da desni totalitarci nisu umjeli (ili možda imali dovoljno vremena) podložiti svojoj apsolutnoj kontroli centre utjecaja i moći kao što su to, na primjer, bili poslovni sektor, banke, Katolička crkva, sveučilišta, znanstveni instituti, akademije znanosti i umjetnosti, profesionalna društva pa čak i dijelovi policije i oružanih snaga. Znači li to da se u tim režimima zadržalo dovoljno autonomnih “otoka” i “otočića” kao potencijalnih baza za potonju liberalizaciju? Bi li nacionalsocijalistički režim u Njemačkoj i fašistički u Italiji, u slučaju da su pobijedili u Drugom svjetskom ratu (ili da rat nije izbio), poslije izvjesnog vremena podlegli unutarnjem prevratu ili možda postupno evoluirali u pravcu prihvatljivijem za preostale demokratske vlade kao, na primjer, britansku i američku — kako u unutarnjopolitičkom, tako i u vanjskopolitičkom pravcu?⁷

Već sama pomisao da bi takvi režimi mogli evoluirati dojmilo bi se zacijelo mnogih kao apsurdna — iako je malo bilo onih koji su 1950-ih godina odbacili kao apsurdnu mogućnost evolucije sovjetskog režima poslije

⁶Schapiro, Leonar, “Totalitarianism in the Doghouse”, u simpoziju (autor je i urednik tog sveska) *Political Opposition in One-Party States*, London: Macmillan, 1972., str. 268. Glavni teoretičar totalitarizma u doba hladnog rata bio je profesor Carl J. Friedrich. Zanimljiva mu je knjiga, što ju je, zajedno sa Zbigniewom Brzezinskim, objavio 1956., u nakladi Harvard University Press pod naslovom *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. A vrijedi pročitati i njegov esej “Reflections on Totalitarianism” u časopisu *Problems of Communism*, siječanj-veljača 1955., str. 38-40, zasnovan na predavanju što ga je u ožujku 1953., neposredno iza Staljinove smrti održao na konferenciji o toj temi u Američkoj akademiji umjetnosti i znanosti.

⁷Lako je zamisliti euforične naslove u zapadnim novinama koji bi nešto slično popratili kao, na primjer, “Novi trend u Njemačkoj: Kancelar Adolf Hitler zatvara preostale koncentracijske logore uoči vojnih i trgovačkih razgovora na vrhu s američkim predsjednikom”, ili: “Italija se otvara: Signor Mussolini obećava izbjeglim antifašistima siguran povratak i posao, kako bi mogli dati svoj doprinos poslijeratnoj obnovi domovine”.

Staljina. U svakom slučaju, za takav pokus nije se pružila prilika. Nacionalsocijaliste su s vlasti, sasvim doslovno, skinule savezničke okupacijske trupe nakon što su najprije potukle njemačku oružanu silu u ratu i Njemačku okupirale, a Hitler sam sebe svojim ubojstvom uklonio s pozornice. Mussolinija je doduše srušio s vlasti domaći talijanski politički *establishment* (uključivši tu i većinu mjerodavnih fašističkih funkcionera koji su glasali za svrgavanje Mussolinija u srpnju 1943.). To se međutim dogodilo kad je Italija bila na rubu vojnog poraza i već djelomično okupirana od saveznika s kojima su protumusolinijevski elementi aktivno pregovarali još i prije iskrcavanja saveznika na Siciliji. Međutim, što je s Francovim režimom u Španjolskoj, koji je zahvaljujući geografskom položaju zemlje, ali još i više lukavosti svoga vođe, uspio izbjeći učešće na strani sila Osovine u Drugom svjetskom ratu i preživjeti poraz i smrt svojih mentora, Hitlera i Mussolinija? Taj se režim poslije Francove smrti razvio u modernu pluralističku demokraciju. To ne bi bilo moguće da nije bilo snažnih nezavisnih centara moći unutar španjolske države i društva — monarhije, Katoličke crkve, industrije, banaka, dijelova oružanih snaga — kojima je Franco vješto manipulirao, ali nikada njima potpuno ovladao. Značajno je da je ključnu ulogu u procesu tranzicije odigrao Adolfo Suarez, generalni sekretar Falange pod Francom, dakle čovjek iz samog centra režima.

Upravo je primjer Francove Španjolske poslije njega poslužio u tijeku “hladnog rata” kao jedan od glavnih argumenata protagonistima zapadne politike pragmatičnog savezništva s antikomunističkim diktatorima. Obrazloženje je bilo da su “autoritarni” politički režimi, iako zasad još nedemokratski, sposobni za evoluciju u “puni” pluralizam — za razliku od lijevih “totalitarnih” diktatura (zvala se ona komunistička ili ne) navodno potpuno lišenih autonomnih političkih, ekonomskih i misaonih struktura, pa tako i potencijalnih nositelja buduće liberalizacije.

Tim se argumentom naročito služila Reaganova administracija 1980-ih godina u vrijeme žučne debate u Sjedinjenim Državama o tome je li opravdano u Latinskoj Americi uvjetno podupirati desničarske režime uz opravdanje da daju nadu na liberalizaciju, kao, na primjer, u Čileu i El Salvadoru, i istovremeno kao besperspektivne suzbijati one kao na primjer u Nicaragui i, dakako, Kubi. Glavni protagonist toga stava bila je Jean Kirkpatrick, svojedobno najjača politička teoretičarka u Demokratskoj stranci, koja je prišla Reaganu iza 1980. i postala američki ambasador pri Ujedinjenim narodima, u knjigama *Dictatorship and Double Standards* (Diktatura i dvostruka mjerila — 1992.): *The Withering Away of the Totalitarian State* (Odumiranje totalitarne države — 1990.). Ona je postala poznata po distinkciji između pojma “autoritarni” i “totalitarni”, s time da po njoj ovi prvi (listom desničarski) režimi imaju, zbog svoje nemonolitnosti, potencijal za razvitak u pravcu demokracije i pravne države, dok lijevi (“totalitarni”) režimi, zbog svoje monolitnosti, takav potencijal nemaju.

Ova debata završila se početkom 1990-ih godina neodlučno, i to iz dva razloga. S jedne strane, doista je — kako su to Jean Kirkpatrick i njezini

sumišljenici predviđali — došlo do mirne evolucije čak i najekstremnijih diktatura u Latinskoj Americi kao na primjer u Čileu i Argentini, i to dobrim dijelom zahvaljujući pritisku Sjedinjenih Država. Što se pak tiče sposobnosti “lijevih” diktatura za mirnu evoluciju, teško je donijeti bilo kakav meritoran sud. Ono što se dogodilo i što je neprijeporno, to je činjenica da je slom Sovjetskog Saveza 1991. gotovo preko noći lišio iz-vaneuropske lijeve “totalitarne” režime i pokrete u Latinskoj Americi i drugdje — na primjer, u Africi i na Srednjem istoku — vitalno važne diplomatske, političke, privredne, a i vojne potpore. I tako su oni bili prisiljeni prilagoditi se Sjedinjenim Američkim Državama na međunarodnoj pozornici, a kod kuće pregovarati s dojučerašnjim protivnicima koje je podupirala američka politika. U novim uvjetima takav je sporazum (uz važne koncesije, uključivši i podjelu vlasti kao u Južnoj Africi) postao lakši. Međutim, neki režimi, kao Castrov na Kubi — ili desetljećima hermetički zatvoreni režim u Sjevernoj Koreji što ga je stvorio Kim Il Sung — drže se i dalje (iako se ne zna kako dugo).

Analiza načelnih ideoloških stavova i konkretne političke prakse prema opoziciji europskih komunističkih režima, koji su glavni predmet ovih refleksija, logično počinje s Lenjinom odnosno njegovim naukom o državi koji nosi u sebi kontradikcije, već od početka ugrađene u marksizam. Marx i Engels u potpunosti su prihvaćali i dijelili tradicionalno socijalističko neprijateljstvo prema tlačiteljskoj državi, čija je kulminacija bilo uvjerenje da će u socijalizmu država potpuno “odumrijeti”. Istovremeno, oni su shvatili da će u skladu s njihovim ideološkim ciljevima biti potrebno stvoriti snažan državni aparat, kako bi se osigurala pobjeda revolucije i potonja konsolidacija te pobjede putem “diktature proletarijata”. Lenjin koji je uoči revolucije posvetio jedno od svojih najznačajnijih djela, *Država i revolucija*, analizi marksističke doktrine države, riješio je tu dilemu tako da je “diktaturu proletarijata” proglasio nužnim provizorijem, koji će potrajati dok ne budu uklonjeni i posljednji ostaci “buržoaske vlasti”, te će (poput ostalih vidova države) također “odumrijeti” kad konačni cilj — komunizam — bude dostignut. Načelo represije u višem revolucionarnom interesu bilo je dakle već ugrađeno u teorijsku bazu budućeg režima, ali bez bilo kakve precizne razrade.

I tako, kad su boljševici osvojili vlast 1917. pokazalo se da, kao i u mnogim drugim vitalno važnim pitanjima, nemaju jasno formuliranu buduću politiku prema onima koji se s njima ne slažu. Postojao je opći konsenzus da valja “strogo” postupiti s “neprijateljima”, ali nije bilo jasno tko su zapravo ti “neprijatelji”. Prije dolaska na vlast Lenjin nije konkretno obznanio boljševičke namjere u ovom pogledu — iako je uoči same revolucije izjavio da boljševici imaju namjeru dozvoliti predstavnicima svih struja mišljenje — ako ih bude dovoljan broj — da se slobodno u novinama izražavaju, uz jamstvo da će im biti osiguran papir i sve drugo što bude potrebno. Nitko tko je pratio Lenjinovo djelovanje na čelu partije od 1903. pa nadalje nije gajao iluzije o nekoj velikoj toleranciji kako prema različitim mišljenjima unutar partije, tako i prema kritici sa strane drugih,

suparničkih partija. (Karakterističan primjer njegova sarkastično polemičkog pristupa jest djelo *Materijalizam i empiriokriticizam* iz 1909. u kojem je na brutalan način — anticipirajući Staljinova intelektualnog trabanta Andreja Ždanova — obračunao s nizom kreativnih i suptilnih mislilaca.)

Međutim, u razdoblju od veljače do listopada 1917. članstvo partije se udeseterostručilo, a s tim u vezi javio se i problem političke i ideološke discipline.⁸ Osim toga, izbori kako za Konstituantu, tako i za sovjete, koji su održani dok boljševici još nisu bili dovoljno dobro organizirani da bi ih mogli uspješno manipulirati, pokazali su da socijalističke partije — menjševici i socijalni revolucionari (eseri) — uživaju puno veću potporu širom zemlje nego boljševici. Kako se i moglo očekivati od partije koja je ne samo duboko vjerovala da je njezin stav — i jedino njezin stav — ispravan, nego je i vjerovala da joj povijest daje pravo da vlada u ime proletarijata, toleriranje organizirane opozicije, koja bi mogla na bilo koji način ugroziti njezinu povijesnu misiju, bilo je nezamislivo.

Među neprijatelje, spremne i sposobne da ruše boljševičku vlast, svrstani su svi članovi političkih partija desno od *kadeta*: Ruska pravoslavna crkva, buržoazija, a neko vrijeme i oficiri. Prema njima se u skladu s tom definicijom i postupalo — revolucionarnim terorom — a isto tako prema svima onima koje boljševici nisu mogli pridobiti na svoju stranu. Međutim, u jednom pogledu Lenjin, koji je bio toliko netolerantan dok je još bio vođa jednoga malog podzemnog revolucionarnog pokreta, iznenadio je sve. Pokazao se, naime, vrlo tolerantnim u pitanju slobode debate, kritike i neslaganja unutar partije. U razdoblju koje je potrajalo od listopadske revolucije pa do X. kongresa u ožujku 1921., debata unutar partije odvijala se slobodno. Ovdje valja istaknuti da se to nije odnosilo na “pravu” opoziciju — dakle organizirano djelovanje usmjereno na promjenu režima, već samo na slobodu kritike, upozoravanja i uvjeravanja kao i pravo onoga koji ima drukčije mišljenje na to da bude saslušan.

Stav boljševika prema drugim socijalističkim partijama — mešnjevicima i eserima — bio je do ožujka 1921. ambivalentan. Smatrali su te suparničke partije objektivno neprijateljima, jer su im štetile time što su osporavale način na koji su prigrabili vlast i diktatorski stil vladanja. S druge pak strane, nisu se boljševici usuđivali te partije tretirati kao što su na primjer tretirali “pravoga” klasnog neprijatelja (monarhiste ili buržoaziju), jer su i boljševici i njihovi socijalistički suparnici istupali u ime radništva. U praksi, vođena je prema socijalističkim partijama lukava dvojna politika. One nisu — osim kratko 1918. — formalno zabranjivane, te su tako sve do 1921. pojedini njihovi kandidati bili birani u sovjete i tamo — iako uz velike poteškoće — izražavali svoja gledišta. Protiv njih su boljševici primjenjivali i trikove i prijevare kao i silu, kako bi im u praksi onemogućili da se služe pravima koja su im na papiru pripadala. Tako je Lenjin u srpnju 1918. pisao boljševicima u Jelecu: “Šteta što ih (esere) niste uhapsili, kako

⁸Schapiro, L., *op.cit.*, str. 33-50.

se to radi drugdje. Izuzetno je važno izbaciti sve esere s odgovornih mjesta... Mi vam naravno ne možemo dati pismenu dozvolu da hapsite esere, ali ako ih budete izbacivali iz sovjeta, ako ih budete hapsili i raskrinkavali pred radnicima i seljacima... dobro ćete revolucionarno raditi, a mi u centru... samo ćemo vas zato hvaliti.”⁹

Nijedna od tih dviju stranaka nije bila formalno zabranjena, ali poslije kronštatske pobune u ožujku 1921. i seljačkih ustanaka 1922. njima je u praksi prišivena etiketa “kontrarevolucije” uz (isfabricirano) obrazloženje da su obje stranke sudjelovale i u toj pobuni i u ustancima na selu. Iako su obje partije doista oštro javno kritizirale komuniste i tako sebi otežavale politički položaj, nijedna nije radila na rušenju komunista s vlasti. Obje partije ne samo što su prihvatile listopadsku revoluciju kao nepovratnu povijesnu činjenicu i s njom se pomirile, nego su i poslale tisuće svojih članova u borbu na komunističkoj strani u građanskom ratu.

Odlučujuću povijesnu prekretnicu označio je X. kongres partije, koji se sastao u ožujku 1921., u atmosferi krize i čak panike. Pobuna mornara u Kronstadtu bila je upravo u tijeku dok su istovremeno širom zemlje posvuda izbijale seljačke pobune. U pretkongresnom razdoblju bilo je mnogo kritika na boljševičko vodstvo zbog upućivanja kritike, diktatorskog stila upravljanja, klikaštva u uskom krugu komesara, nasilne mobilizacije članova partije za razne zadatke, otuđenje vodstva od radnika i tako dalje.¹⁰ Na kongresu je najavljena *nova ekonomska politika* (NEP) — napuštanje “ratnog komunizma” i djelomično vraćanje privatnoj inicijativi — koju je prihvatila čak i ekstremna ljevica, s obzirom na katastrofalnu ekonomsku situaciju.

Međutim, politički je bila najznačajnija — kako kratkoročno za sovjetsku vlast, tako i dugoročno za cijeli svjetski komunistički pokret — rezolucija o partijskom jedinstvu, usvojena na kraju kongresa. Uz obrazloženje da nejedinstvo u partiji — osobito djelovanje autonomnih skupina (“frakcija”) s vlastitom organizacijom i disciplinom, ohrabruje “neprijatelje revolucije” (tu se očito ciljalo na pobunjenike u Kronstadtu), zaključeno je da kritike ubuduće moraju voditi računa o “neprijateljima u vlastitoj sredini”. Zato sve “frakcije” moraju smjesta biti raspuštene. Članovima partije dozvoljeno je da slobodno mogu diskutirati o svim aspektima partijske politike dok ne bude donesena odluka o partijskoj liniji. Iza toga se članovi moraju lojalno pridržavati linije — inače će biti isključeni iz partije. Dotad u teoriji (ali i u praksi) suvereni kongres predao je tu vlast

⁹Lenjin, V. I., *Sabrana djela* (na ruskom), sv. XXIII., str. 558. (u: Schapiro, L., *op.cit.*, str. 36).

¹⁰Jedan od najiscrpnijih i najtemeljitijih prikaza sudbonosnih promjena na X. kongresu i oko njega daje engleski povjesničar i bivši diplomat E.H. Carr u knjizi *The Bolshevik Revolution 1917-1923 Vol. I*, Harmondsworth: Penguin Books, 1966., poglavlja 7., 8. i 9., str. 160-256. Ovo je djelo prvi svezak njegove višetomne *History of Soviet Russia* (Povijest Sovjetske Rusije).

Centralnom komitetu, a ovaj kasnije Politbirou. Druga važna politička rezolucija izrijeком je osudila radničku opoziciju pod vodstvom Aleksandre Kolontaj i Aleksandra Šljapnikova, koja se zalagala za nezavisnost sindikata od državne vlasti i dominantnu ulogu sindikata u gospodarstvu, kao “anarhosindikalističko skretanje”.

Objе rezolucije donesene su u kontekstu borbe za prevlast između Leva Trockog, pristaše politike “čvrste ruke” prema sve neposlušnijim sindikatima, i Grigorija Zinovjeva, zagovornika “partijske demokracije”, koji je u ovom sporu vidio mogućnost da potkopa položaj Trockog. Lenjin je zagovarao kompromis. U debati se uz radničku opoziciju profilirala i skupina demokratskih centralista, koja se zalagala za veću demokraciju unutar partije. Rezolucija o partijskom jedinstvu kojom su zabranjene “frakcije” usvojena je na prijedlog Lenjina na samom kraju kongresa, kad je dio delegata (uključivši mnoge kritičare) već bio otišao.

Rezultati su se odmah pokazali. Iza kongresa nastupilo je razdoblje pojačane sustavne represije u partiji. Odgovornost za suzbijanje “frakcionaštva” povjerena je sekretarijatu čijim je šefom na kongresu bio imenovan Molotov. U svibnju 1922. generalnim je sekretarom postao Staljin. Od tada — a naročito u razdoblju između Lenjinove smrti 1924. pa do 1936., kad se popeo na vrhunac despotske vlasti, Staljin je, vješto manipulirajući partijski aparat, najprije zagušio legitimnu kritiku. Nakon što im je bila uskraćena mogućnost da javno kritiziraju službenu politiku bez namjere mijenjanja postojeće vlasti, frustrirani kritičari su se pretvorili u opozicionare zainteresirane upravo za promjenu vlasti. To je bila voda na Staljinov mlin. On je tada mogao opozicionalce žigosati kao izdajice. Tako je (politički) likvidirao Trockog (njegova fizička likvidacija uslijedila je mnogo kasnije — u izgnanstvu u Meksiku 1940.). Druga faza u kojoj je čak i kritika postupno poistovjećena s izdajom, trajala je od 1928. do 1936. Kritičari — naročito Nikolaj Buharin — pokušali su poslije 1928. osporiti Staljinovu gospodarsku politiku — osobito prijelaz na kolektivizaciju poljoprivrede koju su smatrali katastrofom za cijelu zemlju. Kako njihova kritika nije imala učinka, neki od njih su pokušali Sergeja Kirova, partijskog sekretara u Lenjingradu, dovesti na Staljinov položaj. Staljin je taj pokušaj osujetio i Kirova dao ubiti, a onda je na notornim montiranim sudenjima između 1936. i 1938. likvidirao sve preostale kritičare kao i policajce koji su bili instrumenti njegove politike masovnog terora.

Pod Staljinovom apsolutnom vlašću Sovjetski se Savez — prema njegovim apologetima — naglo razvio u veliku industrijsku državu sposobnu ne samo da se 1941. odupre invaziji nacionalsocijalističke Njemačke, nego i da na kraju Drugoga svjetskog rata proširi svoju sferu dominacije duboko u Europu. Istovremeno je kako u Europi, tako i izvan nje, Staljinov disciplinirani komunistički aparat igrao ulogu rezervne armije, kadre ne samo od neprijatelja obraniti vlastiti tabor, već i u okviru hladnog rata uspješno prodrijeti u neprijateljski. Istina je međutim i to — kako to ističu Staljinovi kritičari — da su u zapadnom svijetu gnušanje prema staljinizmu i

strah od Staljinove ekspanzionističke politike odogli i Sovjetskom Savezu i stvari komunizma time što su pomogli da se ujedine neprijatelji komunizma i stvore nove moćne institucije kao na primjer NATO i Europsku uniju, kojih vjerojatno nikada ne bi bilo da nije bilo “opasnosti s Istoka” personificirane u Staljinu.

Nije se stoga čuditi što je i u Sovjetskom Savezu i u državama srednje i istočne Europe u kojima je za Staljinova života silom uveden komunistički sustav, nedugo iza njegove smrti 1953. počeo proces demontaže staljinizma. Poticaj za otpočinjanje toga procesa došao je s vrha, od onih na vlasti koji su shvatili, prvo, da se *status quo* ne može održati bez Staljina, njegova tvorca, i, drugo, da kada bi se staljinistički sustav i mogao održati, to ne bi odgovaralo interesima pretežne većine vladajuće klase koja se pod Staljinom osjećala nesigurnijom i ugroženijom, nego široki slojevi pučanstva. Valja dakle istaknuti da poticaj za destaljinizaciju, i s njom povezanu, umjerenu liberalizaciju, nije došao odozdo od naroda (a još manje od disidentskih skupina — za Staljina su one životarile uglavnom samo u koncentracijskim logorima), već odozgo, od vlasti. Dakle, do jedne od najkrupnijih promjena u sustavu došlo je kad je to odgovaralo interesima vladajućeg sloja.

Proces destaljinizacije razotkrio je dublje kontradikcije komunističkog sustava zasnovanog na vrlo uspjelom lenjinističkom modelu vlasti, jednom od najvažnijih iznahašća moderne političke prakse, ali također izvrnutom opasnosti od atrofije te u krajnjoj liniji ili slomu iznutra ili porazu izvana, ili obojem zajedno. Tako je, nakon što je — po završetku prve borbe za vlast iza Staljinove smrti — izbio na vrh Nikita Hruščov, paralelnom kampanjom destaljinizacije počela (ne samo u Sovjetskom Savezu, već i u tzv. satelitskim režimima) potraga za modernijom verzijom klasičnog lenjinističkog modela vlasti. Tražila se formula koja bi i dalje osigurala vladajućoj klasi sve prednosti i privilegije jednopartijskog sustava (s nizom pomoćnih “transmisionih kajiševa” pod vlašću partije), ali istovremeno dozvolila “konstruktivnu”, “lojalnu” kritiku, potrebnu kako za efikasno funkcioniranje vlasti tako i za njezinu modernizaciju. Ta potraga dovela je u nekim komunističkim državama do prihvatanja stanovitog stupnja tolerancije prema disidentima, ali nigdje (pa tako ni u Jugoslaviji), sve do uoči pada komunizma 1989.-91., do prihvatanja načela i prakse legalne i legitimne opozicije u klasičnom smislu kao alternative postojećoj vlasti. Bila su tome dva glavna razloga:

a) *ideologija* — duboko uvjerenje, koje je partiji ostavio Lenjin, da u svakom konkretnom trenutku i konkretnoj situaciji uvijek postoji samo jedan teoretski “pravilan” pristup i da ga znadu jedino partija, odnosno njezini rukovodioci;

b) *strah* — opravdana bojazan manjine na vlasti da bi u otvorenoj utakmici ideja i partijskih programa mogla izgubiti.

Velik politički uspjeh vladajuće partije bio je u tome što je i u šire mase pučanstva uspjela usaditi ideju da je “opozicija” nešto štetno, sebično, protivno interesima naroda. Kako su se onda — i pomoću kojih mehanizama — poslijestalinistički komunistički režimi razvijali i mijenjali? U ovom još uvijek razmjerno slabo istraženom području, pokojni profesor Leonard Schapiro s London School of Economics, jednog od koledža londonskog sveučilišta, formulirao je prije više od četvrt stoljeća niz katalizatora promjene. Ta je analiza još uvijek dobrim dijelom i sada aktualna. Katalizatori su:¹¹

1. borba za vlast, vođena iza zatvorenih vrata i popraćena na svom završetku velikim kadrovskim smjenama i promjenama političkog kursa, jer se gotovo uvijek odvijala na nekoj važnoj prekretnici u okviru šire načelno ideološke ili gospodarske debate, kao na primjer u Sovjetskom Savezu iza Staljinove smrti ili na kraju Brežnjevljeve ere; ili u Čehoslovačkoj uoči “praškog proljeća” 1968., kada je namjesto Antonina Novotnog na čelo partije došao Aleksandar Dubček;

2. sukobi interesnih skupina i “lobbyja” unutar režima (i, poput borbe za vlast, također iza zatvorenih vrata) koji su otvarali mogućnosti promjene ili barem proširenja manevarskog prostora za takve promjene;

3. pragmatično disidentstvo (ekonomista, znanstvenika, vojnih stručnjaka za naoružanje i inih) koje u ime racionalnosti — ne zakonitosti, slobode ili ljudskih prava — zastupa promjene u gospodarstvu, upravnom sustavu, vojnoj industriji i drugdje;

4. načelno disidentstvo u prilog zakonitosti, prava manjina, vjerske slobode i drugih ciljeva koje se naročito razmahalo iza potpisivanja Završnog akta u Helsinkiju 1975., kad su Sovjetski Savez i druge komunističke države u zamjenu za — kako su one to shvatile — priznanje tadašnjeg političkog *statusa quo* u Europi (uključivši i granice) od strane Zapada, sa svoje strane preuzele obvezu poštivanja ljudskih i drugih prava;

5. “kontrarevolucija” — u komunističkom rječniku, a zapravo nacionalni ustanak protiv stranog gospodstva, kao u Mađarskoj 1956., Čehoslovačkoj 1968. i Poljskoj 1980.

Globalno gledajući, može se reći da su najveći uspjeh u iznudiavanju unutarnjih promjena i koncesija zabilježile kategorije borbe za vlast i “kontrarevolucije”, a najmanji načelno disidentstvo — izuzev u slučaju vrlo uspješne kampanje u prilog iseljavanju Židova iz Sovjetskog Saveza u Izrael, čijem je uspjehu svakako pridonio pritisak iz Sjedinjenih Američkih Država. I završni akt komunizma u Europi započeo je sredinom 1980-ih godina odlukom donesenom u sovjetskom vrhu, da se otpočne s hitnom modernizacijom gospodarskog sustava, kako bi se time Sovjetskom Savezu očuvao status supersile; i sa, također, prijeko potrebnom usporednom

¹¹Schapiro, L., *op.cit.*, str. 3-14.

modernizacijom odnosa sa sve skupljim europskim “satelitima”. Činjenica da se situacija u srednjoj i istočnoj Europi razvila drukčije nego što je to vodstvo u Moskvi planiralo, a proces umjerene, “kontrolirane” promjene otišao mnogo dalje nego što je itko — na Istoku kao i na Zapadu — očekivao, samo potvrđuje osnovnu istinu da je povijesnim procesom uvijek teško dirigitirati — ma kako pametan i spreman bio dirigent (na primjer, Mihail Gorbačov), a osobito u vrijeme ubrzane promjene poslije dugog razdoblja stabilnosti.

Bit će potrebno još mnogo detaljnih studija o tempu i konkretnim oblicima “urušavanja” komunističkih režima u srednjoj i istočnoj Europi i Sovjetskom Savezu, da bi se dobila jasna slika dinamike toga procesa. Ali jedno se može već sada reći: svim historijskim promjenama koje su se dogodile, prethodile su odluke donesene unutar vladajuće oligarhije, sračunate na vlastito samoodržanje — od strane Günthera Schebowskog, partijskog sekretara u Istočnom Berlinu da otvori Berlinski zid i još mnogo ranijih odluka o održavanju “okruglih stolova” za pregovore s opozicijom u Mađarskoj i Poljskoj, pa do dogovorenog skidanja s vlasti Todora Živkova u Bugarskoj, egzekucije Ceausescuovih i mirne primopredaje vlasti u Hrvatskoj 1990.

Motivi tih odluka i kalkulacije ugrađene u njih razlikovali su se dakako od slučaja do slučaja. Ono što im je bilo zajedničko, bilo je to da su promjene koje su slijedile iza tih odluka i pogodbi nalikovale promjenama vlasti poslije izbora u demokratskim zemljama. Ta je tendencija nastavljena mirnim povratkom na vlast u Bugarskoj, Poljskoj, Mađarskoj i drugdje — nazovimo ih uvjetno — bivših komunista. Način na koji su sišli s vlasti pomogao im je očito i ne čini se da će proces demokratske alternacije u većem dijelu bivše komunističke Europe biti zaustavljen. Nad Rusijom sasvim opravdano stoji znak pitanja. Nije ni čudo, jer je jedino u Rusiji (i dakako na terenu bivše Jugoslavije) proces političke promjene popraćen upotrebom sile kako u neuspjelom puču 1991., tako i u opsadi ruskog parlamenta 1993.

Hrvatska je formalno višestranačka demokracija, a zapravo je, kako je to ispravno formulirao Ivo Škrabalo, donedavan zastupnik HSLS-a u Zastupničkom domu, s obzirom na autokratski element velikih ustavnih i u praksi još uvećanih ovlasti Predsjednika Republike, “višestranačka autokracija”.¹² Iskustvo sa sličnim predsjedničkim režimima kako u komunističkom tako i nekomunističkom svijetu, upućuje na prognozu da će do ozbiljnih političkih promjena doći tek kad predsjednik Tuđman, koji je u svakom smislu stožer sadašnje vlasti u Hrvatskoj, više ne bude na tom položaju. S obzirom na omjer snaga u Hrvatskoj i njezinu blizinu demokratskoj Europi od koje — kao i od Sjedinjenih Američkih Država - u mnogom pogledu ovisi, nije vjerojatno da će Hrvatska postati diktaturom. Vjerojatniji je sce-

¹²Škrabalo, I., “Političke slobode”, u simpoziju *Demokratske slobode u Hrvatskoj*, koji je uredio Ljubo Čučić, a izdao 1995. Europski pokret Hrvatske.

narijo da će po okončanju oružanih sukoba na terenu bivše Jugoslavije i nakon integracije istočne Slavonije, zapadnog Srijema i Baranje, doći do brze demokratizacije u uvjetima rastućeg blagostanja. Za sve one koji vole usporedbe, bit će zanimljivo vidjeti tko će iz redova sadašnje vladajuće stranke biti hrvatski Adolfo Suarez.

Krsto Cviić

OPPOSITION IN LEFTIST AND RIGHTIST DICTATORSHIPS

Summary

Based on the experience of former rightist and communist dictatorships in Europe regarding different forms of opposition — both open and hidden within these regimes' structures — the author analyzes the role of the opposition in the process of the sweeping democratic change that has taken the “new democracies” of Central and Eastern Europe in the direction of the state of law and civil society. His conclusion is that in today's Central European countries political multi-party pluralism which includes viable parliamentary opposition was given a smooth start and has since taken root. However, in the countries with only superficial democracy and an obvious “democratic deficit” — for example, Croatia (and Slovakia) — parliamentary opposition plays the second fiddle. The prime movers of the change — and of the democratization as well — are still the ruling parties (not unlike during the communist single-party regimes). Changes occur only when the ruling party or its major fraction opt for them considering them the lesser of two evils, either because they are no longer satisfied with the distribution of power and goods within the existing *status quo* or because they are aware that it cannot be maintained in its present form. This happened in the Soviet Union, first under Nikita Khrushchev and then again under Mihail Gorbachev. Changes, however, when imposed from above get out of hand and backfire against those who have set them off (remember Gorbachev); what emerges is usually a compromise between the vestige of the old and the emerging regime.